

DOI: 10.7596/taksad.v8i4.2373

Citation: Yıldırım, Y. S., & Gür, D. (2019). Güney Paphlagonia’da Roma ve Erken Bizans Dönemine Ait Bazı Arkeolojik Bulgular: Üçbölük Köyü. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(4), 550-569. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v8i4.2373>

Güney Paphlagonia’da Roma ve Erken Bizans Dönemine Ait Bazı Arkeolojik Bulgular: Üçbölük Köyü

Some Archaeological Findings from Roman and Early Byzantine Period in Southern Paphlagonia: Üçbölük Village

Yaşar Serkal Yıldırım¹, Durmuş Gür²

Abstract

Karabük is located in the Northwestern Black Sea and surrounded by Zonguldak to the west, the Black Sea to the north, Kastamonu to the east, Cankırı to the south. Ucboluk (Ilbarit) Village that located 20 km southeast of Safranbolu district of Karabük, is a historic settlement founded on the slopes of Soganli Valley. Within the scope of the scientific project “*Surveys in Roman and Byzantine Periods of Karabük Province and its Districts*”, which started for the first time in 2017, research has been carried out in Safranbolu and surrounding settlements. Through this study, finding the rock-cut tomb, altar and wine presses, columns, double columns, column headings, inscriptions dated to Roman and Early Byzantine Periods and many archaeological data around Ucboluk (Ilbarit) Village in Soganli Valley were examined and recorded. Archeological artifacts found in Ucboluk Village, which included in the borders of the region called Paphlagonia in history, shed light on the historical, architectural and socio-economic structure of the area from the Roman and Early Byzantine Periods.

Ucboluk village and surrounding areas, which attracted the attention of many researchers and travellers since the 19th century such as Leonhard (1915), Gökoğlu (1952), Belke (1996), Dökü (2008), Lafli and Christof (2009, 2012), were examined in detail by us with together archaeological and art history experts for the first time in 2017. When evaluation on historical data of Ucboluk Village, having abundant water resources, which located on the southern slope of the Soganli Valley is considered to be an intensive agricultural activity based on wine production in the region. The finding vine branches and agricultural tools on the rock-cut tombs and grave stalks and especially rock-cut wine presses in Ucboluk (Ilbarit) and around it, are indicative of this. Within the scope of this paper, the rock-cut tombs previously found and the rock-cut wine presses, rock-cut altar, cross sacred rock structure and architectural plastic artifacts that were first detected by us in Ucboluk village, which is one of the rural settlements in southern Paphlagonia, are evaluated in general perspective. Also, under the light of those finding artifacts, the architecture, the religious and social economic structure of the rural settlements in the region during the Roman and Early Byzantine periods were tried to be identified.

Keywords: Safranbolu, Ucboluk Village, Soganli Valley, Rock-Cut Tomb, Cross.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, E-mail: yasaryildirim@karabuk.edu.tr

² Dr., Durmuş GÜR, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, E-mail: durmusgur@gmail.com

Öz

Kuzeybatı Karadeniz’de yer alan Karabük; batıdan Zonguldak, kuzeyden Karadeniz, doğudan Kastamonu, güneyden ise Çankırı ile çevrilidir. Karabük’ün ilçesi Safranbolu’nun yaklaşık 20 km güneydoğusunda bulunan Üçbölük (Ilbarıt) Köyü, Soğanlı Vadisi’nin yamaçlarında kurulmuş tarihi bir yerleşim alanıdır. İlk olarak 2017 yılında başladığımız “*Karabük İli ve İlçeleri Roma ve Bizans Dönemi Yüzev Araştırması*” adlı bilimsel proje kapsamında Safranbolu ve çevresindeki yerleşim alanlarında araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Araştırmalarımız kapsamında Soğanlı Vadisi’nde bulunan Üçbölük (Ilbarıt) Köyü çevresindeki Roma ve Erken Bizans Dönemi’ne tarihlendirilen kaya mezarı, kaya altarı, şarap işliğı, sütun, çifte sütun, sütun başliğı, stel, yazıt ve pek çok arkeolojik veri incelenerek kayıt altına alınmıştır. Tarihte Paphlagonia olarak adlandırılan bölgenin sınırları içine dahil olan Üçbölük Köyü’nde tespit edilen arkeolojik eserler Roma ve Erken Bizans Dönemi tarihçesi başta olmak üzere bölgenin mimari ve sosyo-ekonomik yapısına ışık tutmaktadır.

19. yüzyıldan itibaren Leonhard (1915), Gökoğlu (1952), Belke (1996), Dökü (2008), Lafli ve Christof (2009, 2012) gibi birçok araştırmacı ve seyyahın dikkatini çeken Üçbölük Köyü ile çevresindeki yerleşim alanları ilk defa 2017 yılında tarafımızca, arkeoloji ve sanat tarihi uzmanları eşliğinde detaylı bir şekilde incelenmiştir. Zengin su kaynaklarına sahip Soğanlı Vadisi’nin güney yamacı üzerinde yer alan Üçbölük Köyü, tarihi verileri kapsamında değerlendirildiğinde yörede şarap üretimine dayalı yoğun bir tarımsal faaliyet olduğu belirlenmiştir. İşlikler başta olmak üzere Üçbölük Köyü ve çevresinde tespit edilen steller ve kaya mezarları üzerinde yer alan asma dalları ile tarım aletleri bunun göstergesidir. Bu bildiri kapsamında Güney Paphlagonia’da kırsal yerleşim alanlarından biri olan Üçbölük’te daha öncesinde tespit edilmiş olan kaya mezarları ve ilk defa tarafımızdan tespit edilen şarap işliğı, kaya altarı vb. mimari plastik eserler hakkında elde edilen bulgular genel bir bakış açısı ile değerlendirilmiş ve Roma ve Erken Bizans Dönemi’nde bölgedeki kırsal yerleşim alanlarının mimarisi, dini ve sosyo-ekonomik yapısı anlaşılmaya çalışılmıştır³.

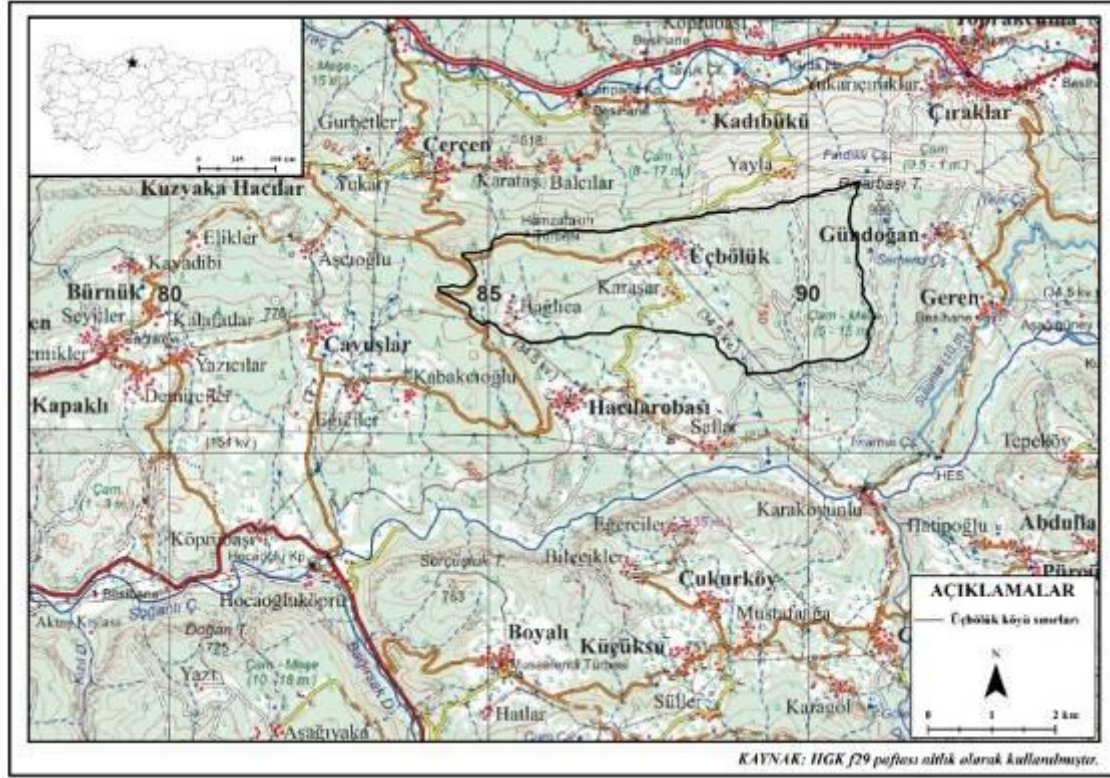
Anahtar Kelimeler: Safranbolu, Üçbölük Köyü, Soğanlı Vadisi, Kaya Mezarı, Haç.

Üçbölük Köyü 2017 Yılı, Roma ve Bizans Dönemi Yüzev Araştırması

2017 yılında başlayan ve günümüzde de devam eden “*Karabük İli ve İlçeleri Roma ve Bizans Dönemi Yüzev Araştırması*” adlı proje kapsamında Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Serkal Yıldırım’ın bilimsel danışmanlığında Sanat Tarihi, Arkeoloji ve Coğrafya bölümlerinden birçok uzman ve lisans öğrencilerinin katılımıyla araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

---

³ Bu çalışma 22. 12. 2019 tarihinde Ankara’da 4. Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Kongresi’nde özet bildiri olarak sunulan “*Safranbolu’nun Üçbölük Köyü’nde Roma ve Erken Bizans Dönemi’ne İlişkin Yeni Bulgular*” başlıklı çalışmanın geliştirilmesi ile oluşturulmuştur.

Harita 1. Üçbölük Köyünün Lokasyon Haritası (HGK'dan Düzenleyen Enes Taşoğlu)

Çalışmalar Karabük Üniversitesi, Karabük Valiliği, Karabük Orman İşletme Müdürlüğü, Safranbolu Kaymakamlığı ve Safranbolu Belediyesi'ne desteklerinden dolayı teşekkür ederiz. Ekip üyesi olarak çeşitli bilim dallarından uzman ekip kadrosu ile birlikte yürüttüğümüz yüzey araştırması çalışmalarımıza ve bu bildiriye hazırlamamız konusunda bizlere bilimsel destek sunan ekip üyelerimiz başta olmak üzere Ankara Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Karabük Üniversitesi, Karabük Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü çalışanları ve değerli hocalarımız Prof. Dr. Engin Beksaç, Prof. Dr. M.Sacit Pekak, Prof.Dr. Sema Doğan, Prof. Dr. Adnan Diler'e desteklerinden dolayı şükranlarımızı sunarız⁴.

Yüzey araştırması kapsamında Üçbölük'teki taşınabilir-taşınamaz kültür varlıklarının tespiti ve incelenmesi yapılmıştır (Harita 1). Köy merkezi, köy çevresindeki kırsal tarım arazileri ile dağlık alanlar, mezarlıklar ile ulaşımı zor kuzeydeki sarp kayalıklarda incelemeler gerçekleştirilmiştir. Eserlerin tespiti sonrasında incelenmesi sürecinde disiplinler arası ilişkilerden faydalanılarak alanında uzman araştırmacıların görüşlerine başvurulmuştur.

Bilimsel Çalışmalar

Üçbölük Köyü hakkında günümüze kadar yapılmış sınırlı sayıda bilimsel çalışma bulunmaktadır. Bunlar daha çok yerleşim alanları ve anıtsal kaya mezarları hakkında bilgilerin yer aldığı yayınlar ve seyahatnamelerle sınırlı olup çoğunlukla diğer verilerin ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen kalıntıların ele alınmadığı çalışmalardır. Leonhard (1915: VI, 335-336), Gökoğlu (1952: 93-94), Belke (1996: 218), Umar (2007: 111) ve Dökü (2008: 1-5) tarafından hazırlanan çalışmalarda sadece Üçbölük'teki kaya mezarları ana hatlarıyla tanıtılmış, Yıldırım tarafından 2018-2019 yıllarında hazırlanan çalışmalarda ise Roma ve Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen eserler, plan ve ikonografik

⁴ Bu yayın Karabük Üniversitesi BAP birimi tarafından KBÜBAP-17-KP-411 proje numarası ile desteklenmiştir.

özellikleri açısından kısa ve öz şekilde ilk defa belgelenmiştir (Yıldırım, 2018: 325-344; Yıldırım, 2019: 513-529).

Bölgede Roma Dönemi buluntuları ve kaya mezarları üzerine yapılan araştırmalar 19. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlanmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru G. Hirschfeld tarafından yapılan çalışmalar Paphlagonia Kaya mezarları hakkında hazırlanmış ilk sistematik çalışma olması açısından son derece önemlidir (Hirschfeld, 1885: 1-52). Hirschfeld'in ardından bölgede incelemelerde bulunan Leonhard, Üçbölük'teki kalıntılar ve özellikle kaya mezarları hakkında önemli bilgiler sunmuştur (Leonhard: 1915: 334-337).

"Mezar odalarının çoğu Ilbarit Köyü'nün yaklaşık 200-300 m. batısında ile güneybatısında yer almaktadır. Mezarların girişleri daima alçak olarak tasarlanmış atnalı şeklinde görünümüne sahiptir. Çoğunlukla girişten biraz daha yüksekte yer alan kapı, gömü odasına girişi sağlar ve girişin ardında geniş bir hol görülür. Amasya'daki büyük mezarların küçük kopyaları olarak kabul edilebilen Ilbarit (günümüzde Üçbölük) kaya mezarları Amasya'dakilerden daha yeni tarihlidir" (Leonhard, 1915: 335-336).

Gökoğlu tarafından Ilbarit olarak adlandırılan Üçbölük Köyü'nde 1950'li yıllarda incelemeler gerçekleştirilmiştir (Gökoğlu, 1952: 93-94) Köyde bulunan kaya mezarlarının yerleri, boyutları ve sayısı hakkında bilgiler sunarak kaya mezarlarını tarihlendiren Gökoğlu, çalışmasında ön cephesinde *tabula ansata* olan kaya mezarını İncirli Taş Kaya Mezarı; asma bacağı ve asma dalı bulunanı ise "Üzümlü İn Kaya Mezarı olarak adlandırmıştır (Gökoğlu, 1952:93-94). Çalışma kapsamındaki iki kaya mezarı da Gökoğlu tarafından tanımlanan isimler kapsamında incelenmiştir. Son dönemlerde yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri de 1966'da Von Gall tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı çalışmasında sadece bölgedeki anıtsal cephe kaya mezarlarını incelemiştir (Von Gall, 1966: 102), Dökü tarafından hazırlanan doktora tezi ise bu kapsam doğrultusunda geliştirilmiştir.

Umar, Paphlagonia adlı çalışmasında, bölgedeki birçok yeri ziyaret etmiş, yerinde incelemelerde bulunmuş, Üçbölük'teki kaya mezarları ve kalıntılar hakkında ise sehven şu ifadelere yer vermiştir;

"...köy çevresinde bulunan 5 kaya mezarı da işlemsiz kabartmasız yazısız oyuklardan ibarettir; sakın ola görmeye değer bir şeylerle karşılaşacağınızı sanıp o dağ başına tırmanmayın" (Umar, 2007: 111).

Daha sonrasında, Leonhard'ın çalışmalarını referans alan Belke, *Ilbarut* olarak tanımladığı Üçbölük Köyü'nde kaya mezarları ile bazı haç tasvirli eserlerin bulunduğunu belirtmiştir (Belke, 1996: 218). Dökü tarafından hazırlanan doktora tezi kapsamında en çok bilinen Roma Dönemi Kaya mezar nekropol alanları arasında Hacılarobası ve Aşağıgüney köylerinde bulunan nekropol alanlarına değinilmesine rağmen Üçbölük'teki basit cephe düzenlemesine sahip kaya mezarlarına yer verilmemiştir (Dökü, 2008: 1-15).

Üçbölük Köyü'nde bulunan nekropol alanı, lahitler ve büyük anıtsal cephe kaya mezarlarından değil, özellikle, Roma Dönemi'ne (2.-3. yüzyıllara) tarihlendirilen basit cephe düzenlemesine sahip kaya mezarlarından oluşmaktadır. Üçbölük çevresinde Roma Dönemi kaya mezarlarından oluşan nekropollerini inceleyen Dökü, Pompeiopolis, Safranbolu Aşağıgüney Köyü, Hacılarobası Köyü çevresinde kaya mezarlarından oluşan nekropollerin bulunduğunu belirtmektedir (Dökü, 2008: 15). Tespit edilen Roma Dönemi'ne ait kaya mezarları, Üçbölük'ün de yukarıda ifade edilen nekropol alanları arasında değerlendirilmesi gerektiğini göstermiştir.

Yıldırım tarafından 2018 yılında Romanya'da sunulan "*Üçbölük (Ilbarit) Köyü'ndeki Asma Motifli Kaya Mezarları Üzerine Bir Değerlendirme*" başlıklı bildiride, yöredeki kaya mezarlarından sadece

alınlıklarında asma dalları ve tarım aletleri olanları değerlendirerek, mezarları 2.-3. yüzyıla tarihlendirmiştir (Yıldırım, 2018: 325-344).

Üçbölük hakkında yapılan çalışmaların tamamına yakını Safranbolu ve çevresi hakkında hazırlanmış bilimsel yayınlarla sınırlıdır. Yayınlar ve seyahatnamelerde genellikle Safranbolu, genel hatlarıyla tanıtılmış Üçbölük ise buraya bağlı çok önemli verilerin yer almadığı küçük bir köy olarak tanıtılmıştır (Umar, 2007: 111). Üçbölük ile ilgili en kapsamlı çalışmalar 2017-2018 yıllarında tarafımızca gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve buna ilişkin yayınlardır. İncelemelerimiz sırasında yerleşim alanı sınırları içinde daha önce bilimsel bir kazı çalışmasının yapılmamasına rağmen yüzlerce kaçak kazının tahribat ve etkilerinin sürdüğü gözlemlenmiştir. Yüzey araştırmalarımız Üçbölük merkez başta olmak üzere çevresindeki araziler ve kuzeyindeki kayalık alanlarda sürdürülmüş, verilerimiz ise uluslararası makale ve bildirimler kapsamında değerlendirilmiştir. Çalışmalarımız Üçbölük çevresinin tarihi, mimari, inanç ve sosyo-ekonomik koşullarına ışık tutmasının yanında Safranbolu çevresi başta olmak üzere Kuzeybatı Karadeniz'in Roma-Erken Bizans Dönemi'nin genel özelliklerini toplu olarak yansıması açısından önemli bilgiler sunmakta, aynı zamanda yapılması zor ve bir o kadar da maddi-manevi yükümlülükler gerektiren yüzey araştırmalarının gerekliliğini göstermektedir.

Paphlagonia'nın Roma ve Erken Bizans Dönemi kalıntılarına ışık tutan Belke, Dökü, Gökoğlu, Leonhard, Umar ve Von Gall tarafından hazırlanan çalışmaların, bölgenin yerleşim alanları ile kalıntıları hakkında önemli bilgiler sunmasının rağmen, çoğunlukla Üçbölük Köyü'nün Roma ve Erken Bizans Dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgiler içermediği görülmüştür. Ayrıca Üçbölük'teki eserlerin değerlendirildiği bilimsel çalışmalarda ise genellikle kaya mezarlarının ölçüleri ve buldukları yerler sunularak tarihlendirmeleri yapılmaya çalışılmış, özellikle Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen buluntular ile haç tasvirli eserlerin belgelenmediği görülmüştür. 2018 yılında Yıldırım tarafından sunulan "2017 Yılı Karabük İli ve İlçeleri Roma ve Bizans Dönemi Yüzey Araştırması Sonuç Raporları" (Yıldırım, 2019: 513-529) ile Yıldırım ve Gür tarafından sunulan uluslararası bildiri kapsamında (Yıldırım ve Gür, 2019: 183-184) yerleşim alanındaki Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen kalıntılar ile haç tasvirleri ilk defa toplu olarak değerlendirilmiştir.

Drakoulis tarafından hazırlanan "Regional Transformations and the Settlement Network of the Coastal Pontic Provinces in the Early Byzantine Period" adlı çalışmada Üçbölük'ün eski adı Ilbarut tercih edilerek tablo ve haritalarda bölgenin dini ve tarihi süreçleri sunulmaya çalışılmıştır (Drakoulis, 2012: 85). Synecdemus kayıtları ve Belke tarafından hazırlanan çalışma (Belke, 1996: 218) referans alınarak Paphlagonia'nın yerleşim alanlarını tablo ve haritalarda sunan Drakoulis; Üçbölük'ün Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne ait somut veriler olmadığını ifade etmek için haritalarda yerleşimi soru işareti ile sunmuş, tablolarında ise bu yeri 25 numara ile sunarak, Paphlagonia'da yer aldığını belirtmiş, 23 kasaba ve köy yerleşimin arasında Üçbölük'ü; taşra yerleşimine uygun Episkoposluk khorası olarak tanımlanmıştır (Drakoulis, 2012: 85, 87, Tab. 5).

Seyahatnameler ve bilimsel çalışmalarda Üçbölük'ün Roma ve Erken Bizans Dönemlerinden günümüze kadar olan sürecine ilişkin ayrıntılı bilgilerin bulunmaması bizleri bu çalışmayı hazırlamaya yöneltmiştir.

Üçbölük'ün Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne Ait Veriler

Safranbolu'nun 20 km güneydoğusunda bulunan Üçbölük Köyü'nün (Eski Adı Ilbarit) hemen güneyinde Hacılarobası, güneybatısında Çavuşlar, doğusunda ise Gündoğan Köyü yer almaktadır (Yıldırım, 2018: 325). 2017 yılı yüzey araştırmasının sınırları içerisindeki araştırma sahasında

(Safranbolu'nun güneyinde yer alan Üçbölük köyünün de içinde bulunduğu Soğanlı Vadisi) zengin arkeolojik buluntulara rastlanılmıştır (Resim 1).

Resim 1. Karabük, Soğanlı Vadisi, Genel Görünüm, 2017

Araştırmalarımız Soğanlı Vadisi'ne bakan Aşağı Güney, Hacılarobası, Üçbölük (Ilbarıt), Çavuşlar, Bürnük, Cemaller gibi köylerin Safranbolu'nun kuzeyindeki yerleşimlere kıyasla buluntu açısından daha zengin olduğunu ortaya koymuştur (Yıldırım, 2019: 514). Özellikle, Üçbölük ve Soğanlı Vadisi'ne bakan yerleşim alanlarındaki (2.-6. yüzyıl arasına tarihlendirilen) buluntu zenginliği, su kaynaklarının ve tarıma elverişli arazilerin fazlalığı başta olmak üzere bölgenin jeolojik yapısı gibi birçok etmenin burayı yerleşime elverişli kıldığını göstermesi açısından son derece önemlidir⁵. Ayrıca Soğanlı Vadisi'ne bakan yamaçlar ile köy sınırları içinde yer alan yaygın monoblok, kireçtaşı oluşumlar; kaya mezarları, kutsal kaya yapısı ve şarap işliklerinin yapımına büyük katkı sunmuştur.

Bölgede Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen çok sayıda tarihi veri tespit edilerek kayıt altına alınmıştır. Özellikle kaya mezarları, şarap işlikleri, sütun, sütun başlığı ile yazıt örnekleri Üçbölük çevresinde 2.-3. yüzyıllarda önemli bir kırsal yerleşimin olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Roma Dönemi'yle birlikte şarap üretiminde öne çıkan bölgenin Erken Bizans Dönemi'nde de bu özelliğini devam ettirdiği görülmüştür.

Paphlagonia'nın piskoposluk kentlerinden Sora ve Dadybra dışında diğer kentlerin buldukları alanların lokasyonu günümüzde bilinmektedir. Günümüzde Safranbolu'ya bağlı küçük bir köy olan Üçbölük'ün, tarihte önemli bir piskoposluk kenti ya da güçlü bir Bizans kenti olmadığı düşünülmektedir. Bu durum, Roma ve Erken Bizans Dönemi'ndeki adı henüz belirlenemeyen Üçbölük'ün tarihsel süreçteki gelişiminin yazılı kaynaklardan tespit edilmesini zorlaştırmaktadır.

⁵ “Soğanlı Formasyonu kireçtaşından meydana gelen bir formasyondur. Bu formasyonun alt kesimlerinde detritik kireçtaşı seviyeleri yer almaktadır. Üst kesimlere doğru tedrici olarak bu seviyeler yerini kireçli seviyelere bırakır. Katmanlar arasında killi seviyeler bulunmaktadır. Soğanlı formasyonu mikritik bir kireçtaşındır. Taneler sıkı çimentolanmıştır. Nadir kalın kokina seviyeleri bulunmaktadır.” (Aksoy, 2005: 24; Yıldırım, 2018:326).

Bölgenin jeolojik yapısı kaya mezarları, şarap işlikleri ve khamosorion gibi mezarların yapılmasını kolaylaştırmasının yanı sıra zeminin sıkı olması sebebi ile de oldukça dayanıklı ve uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. Bu aynı zamanda Üçbölük köyünün de içine dahil olduğu bölgede kaya mezarları ve işliklerinin çok olmasının da nedenlerinden biridir.

Arkeolojik verilerin değerlendirilmesi; şarap üretimi etkinliği, kutsal alan çevresindeki nekropolün genişliği, mimari plastik eserler, yerleşimin özellikle 2.-3. yüzyıllarda güçlü bir nüfusa sahip olduğunu gösterir. Erken Bizans Dönemi'nde ise kullanımının devam ettiği belirlenen Üçbölük'te tespit edilen devşirme mimari plastik eserler, haç tasvirli kutsal kaya yapısı ve köy merkezinin kuzeyindeki (1950'lere kadar duvar resmi, sıva kalıntıları, çatı kiremidi parçaları ile çok sayıda sütunun yer aldığı öne sürülen alan) kalıntılar, yerleşimin 5.-6. yüzyıllara kadar kullanıldığını göstermektedir.

Kırsal bir yerleşim alanı olarak ifade edilen Üçbölük, bölgede önemli bir su kaynağı olan Soğanlı Çayı'nın yakınında kurulmuştur. Roma Dönemi yerleşimlerine ait çok sayıda mezar ve yapı kalıntısının bulunduğu Soğanlı Vadisi'nin kuzeybatısında yer alan Üçbölük, stratejik konumunu avantaja çevirmiş, doğal su kaynağını tarımda ve ulaşımda kullanmıştır.

Erken Bizans Dönemi'nde şarap üretiminin yapıldığı alanlarda üretimi arttırmak için kutsal sayılan yapı ya da yerlere haçların tasvir edildiği bilinmektedir. Özellikle bu gibi yerleşimlerde inşa edilen manastır, kilise veya şapel gibi dini kurumlarla, şarap üretiminin kontrol altında tutulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Üçbölük'ün 300 m batısındaki Kutsal Kaya Yapısı'nın batı cephesinde yer alan haç tasvirlerini (5.-6. yüzyıl) bu bilgiler ışığında değerlendirmek gerekir.

Kaya Mezarları

Köy merkezinde beş kaya mezarı bulunmaktadır. Çoğunlukla 2.-3. yüzyıla tarihlendirilen kaya mezarlarından sadece İncirli Taş Kaya mezarının ön cephesinde tabula ansata yer almaktadır ve aşırı tahrip olduğu belirlenen yazıt günümüzde okunamamaktadır. 2017 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları kapsamında İncirli Taş ve Üzümlü İn adlı kaya mezarlarının cephelerindeki bitkisel motiflerle tarım aletlerini değerlendiren Yıldırım, kaya mezarlarını 2.-3. yüzyıllara tarihlendirerek görüşlerini benzer örnekler ve bölgedeki buluntularla desteklemiştir (Yıldırım, 2018: 325-344).

Üçbölük'teki kaya mezarları, Soğanlı Formasyonu kayalarının şekillendirilmesiyle oluşturulmuştur. Kaya mezarları plan düzenlemeleri açısından; tek girişli, tek odalı mezar odalarından oluşmaktadır. Mezar odalarının içinde çoğunlukla iki ya da üç ölü sekisinin yer aldığı triclinium düzenlemesi görülür ve mezar odalarının tavanı genellikle tonoz biçimlidir. Üçbölük Köyü'ndeki nekropolün kuzeyinde "Ümit Kaya Mezarı" olarak tanımlanan tek odalı kaya mezarı iki girişli olması açısından diğerlerinden ayrılır. Çift girişe sahip tek odalı kaya mezarında ölü sekisi yoktur. Kaya mezarlarındaki çoğunlukla arcosolium şeklinde düzenlenmiş olan sekiler ortalama 1.00 x 2.00 m boyutlarındadır. Anadolu'da kayaya oyulmuş arcosoliumların genel kullanımı çoğunlukla 1.-4. yüzyıl arasına tarihlenmekte ve bunların en yaygın kullanıldığı dönem ise 2.-3. yüzyıl olarak kabul edilmektedir (Kortanoğlu, 2006: 52; Çelgin, 1990,150; Yıldırım, 2018:325-344). Phrygia, Pisidia, Kilikia ve Kommegene çevresindeki yapılar plan ve tarihlendirme özellikleri açısından benzerlik gösterir (Kortanoğlu, 2006, 52; Çelgin 1990, 150, 558; Yıldırım, 2018:325-344). Paphlagonia'daki kaya mezarlarının Phrygia kaya mezar mimarisinden etkilendiği düşünülmektedir. Bu durum Phrygia ve Paphlagonia arasındaki kültürel ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir (Vassileva, 2012: 243; Yıldırım, 2018: 325-344).

2018 yılında Üçbölük'te, üzerinde asma dalları, üzüm salkımları ve çeşitli tarım aletlerinin bulunduğu *İncirli Taş Kaya Mezarı* (ön cephesinde tabula ansata bulunuyor) ve *Üzümlü İn* olarak

adlandırılan iki kaya mezarı, plan ve ikonografik açıdan ele alınmış, tüm bu veriler ışığında Üçbölük'teki kaya mezarları 2.-3. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Yıldırım, 2018:325-344) (Resim 2-3).

Resim 2-3. İncirli taş Kaya Mezarı (Sol), Üzümlü İn Kaya Mezarı (Sağ), 2017

Araştırmacılar, Üçbölük Köyü çevresinde tespit edilen asma motifleri ve tarım aletlerine ait kabartmaları kişilerin meslekleri ve dini inançlarıyla açıklamaktadır (Lafli, 2009: 59; Lafli ve Christof, 2012: 65-66; Cremer, 1992: 41-42; Yıldırım, 2018: 325-344). Üçbölük köyü çevresinde tespit edilen kaya mezarları at nalı şeklinde sade bir cephe düzenlemesine sahiptir. Üzümlü İn ve İncirli Taş kaya mezarlarının cephelerinde görülen asma dalı, üzüm salkımı, bağ bıçağı ve bağ çapası gibi çeşitli tarım ürünleri ile tarım aletlerini, analogik olarak 2.-3. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür. Özellikle kaya mezarlarının ön cephelerindeki tasvirler; bölgedeki tarımsal üretimi, yerleşimin sosyo-ekonomisini ve dini inancı göstermesi açısından son derece önemlidir.

Kaya Altarı

2017 yılında Üçbölük'teki Roma Dönemi nekropol alanının güneyinde bulunan kutsal kaya yapısı üzerinde incelemeler gerçekleştirilmiş ve ilk defa tarafımızca 2018 ve 2019 yıllarında bildiri olarak sunulmuştur (Yıldırım, 2019: 513-529; Yıldırım-Gür, 2019: 183-184) (Resim 4). Köyün yaklaşık 300 m batısındaki Roma Dönemi'ne tarihlendirilen kaya yapısının, ilk inşa edildiği dönemde dinsel amaçlar doğrultusunda kullanıldığı sonrasında ise şarap işliğı ve kutsal haç tasvirli kaya yapısı olarak işlevini devam ettirdiği öğrenilmiştir.

Resim 4. Safranbolu, Üçbölük Köyü, Kutsal Kaya Yapısı, 2017

Kaya yapısının güneyinde büyük bir niş (*büyük nişin içinde ve üzerinde küçük birer niş bulunur*), doğusunda küçük bir kapıdan girilen dikdörtgen bir mekan, kuzeyinde üç yüzeysel niş, batı cephesinde ise tekli figür (?), iki Malta haçı ve şarap işliğine ait ezme havuzu ile üzerindeki kutsal basamaklar (altar) bulunur. Kutsal Kaya Yapısı'nın bu özellikleri Roma Dönemi (2.-3. yüzyıl) ile Erken Bizans Dönemi'nde (5.-6. yüzyıl) dini ve ekonomik amaçlar doğrultusunda kullanıldığına işaret etmektedir. Özellikle batı tarafında bulunan şarap işliğinin cephesindeki malta haçları, işliğinin kullanımının Erken Bizans Dönemi'nde de devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Üçbölük Köyü Kültür ve Sanat Merkezi'nin Bahçesindeki Eserler

Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne ait kalıntıların çoğu Recai Demirses tarafından yoğun çaba ve uğraşlarla oluşturulan, tarihi köy okulunun yerine inşa edilmiş Üçbölük Köyü Kültür ve Sanat Merkezi'nin bahçesi ile köyün batısındaki mezarlıkta bulunmaktadır. Kültür ve Sanat Merkezi'nin bahçesinde yer alan sütunlar da bölgede Roma-Erken Bizans Dönemi yapılarına aittir (Resim 5). Kültür ve Sanat Merkezi'nde 2.-3. yüzyıla tarihlendirilen sütun başlığı, yöredeki Roma varlığına işaret etmektedir.

Resim 5. Üçbölük Köyü, Kültür ve Sanat Merkezi, Mimari Plastik Eserler, 2017

Yüzey araştırmalarımız sırasında Üçbölük çevresinde tespit edilen mimari plastik eserler 2. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Roma Dönemi'nde kırsal yerleşim alanı olarak kullanılan Üçbölük, kaya mezarları ve mimari plastik eserleri ile küçük fakat önemli bir kırsal dokuyu yansıtmaktadır. Yerel kireçtaşı malzemeden inşa edilen eserlerin yöresel atölyelerde üretilmiş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca tespit edilen eserler arasındaki mezar stelinin köşeleri şekillendirilerek dairesel öğütme taşı haline dönüştürüldüğü görülür. 2.-3. yüzyıllara tarihlendirilen stelin merkezindeki dikdörtgen panoların içlerinde yer alan asma dalları, yapraklar ve üzüm salkımları, üretim ve dini inanışlar çerçevesinde ele alınmaktadır (Resim 6). Yöredeki steller ve kaya mezarlarındaki asma dalları ve salkımları ile büyük benzerlik gösteren bitkisel motifler, Üçbölük'ün Roma Dönemi üretim alanları, meslek dalları, dini ve sanatsal yapısı hakkında önemli bilgiler sunar.

Resim 6. Üçbölük Köyü, Mezar Steli, 2017

Kimistene’de bulunarak Çankırı Müzesi’ne taşınan iki stel (Lafli ve Christof, 2012: 21, Abb. 37 c-d) ve Kastamonu/Taşköprü’de yer alan stelin (Waelkens, 1986: 305-306), Üçbölük Köyü Kültür ve Sanat Merkezi’ndeki stel ile benzer özelliklere sahip olduğu görülür.

Yüzey araştırmalarımız kapsamında tespit edilen mimari plastik eserler arasında sütun, çifte sütun, sütun başlığı ve buna benzer çeşitli mimari plastik eserler de yer almaktadır. Ayrıca bunlar arasında çeşitli boyutlara sahip phallosları, Kastamonu Pınarbaşı’ndan tespit edilerek Kastamonu Müzesi’ne götürülen benzerleriyle karşılaştırmak mümkündür (Lafli ve Christof, 2012: 6, Abb. 12 a-b). Bu durum yerleşim alanının daha önceki dönemlerde de nekropol alanı olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Bunların yanı sıra olasılıkla Geç Roma Dönemi’ne ait bazı devşirme malzemelerin köyün batısındaki köy mezarlık alanında tespit edilmesi, eserlerin yoğunluğu da göz önünde bulundurulduğunda yerleşim alanında bir tapınak ya da sonradan inşa edilmiş bir kilisenin varlığını düşündürmektedir.

Üçbölük Köyü’nün Batısındaki Mezarlıkta Tespit Edilen Eserler

Köyün mezarlığında devşirme mezar taşı olarak kullanılmış sütun, çifte sütun, kesme taş malzemeler ve sınırlarındaki devşirme mimari plastik eserler, Geç Roma-Erken Bizans Dönemi’ne tarihlendirilmektedir.

Sütun ve çifte sütunların özellikle 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilen yapılara ait olduğu düşünülmektedir. Çifte sütun örneklerinin Erken Bizans Dönemi’ndeki yapılarda pencere sütunu olarak kullanılan sütunlarla büyük benzerlik gösterdiği görülür.

Üçbölük Köyü’nün Kuzeyindeki Yapı (?) Kalıntıları

Uzun yıllar köyde yaşayan ve köy merkezinde Üçbölük Köyü Kültür ve Sanat Merkezi adlı yapıyı düzenleyen Recai Demirses, inceleme sahasında 1980’li yıllara kadar çeşitli boyutlarda duvar resimlerine ait kalıntılarının bulunduğunu ifade etmiştir. Köy halkı tarafından kilise olarak tanımlanan yerleşim alanındaki yoğun kalıntılar ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı uzantılar ile doğudaki yarım daireyi anımsatan toprak altındaki kavisli oluşum, bu ifadelerin doğruluğu konusunda bazı fikirler sunmaktadır. İleri dönemlerde gerçekleştirilecek kapsamlı jeoradar ve kazı çalışmaları ile buradaki kalıntıların netlik kazanacağı düşünülmektedir (Resim 7).

Resim 7. Safranbolu, Üçbölük Köyü'nün Kuzeyi, 2017

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarihte, Bartın, Bolu, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Karabük, Samsun ve Zonguldak illerinin bazı kesimlerini içine alan geniş bölge, Paphlagonia'nın sınırları olarak gösterilmektedir (Lafli, 2017: 30). Dönem kaynaklarından Paphlagonia'nın tarım ve bağcılıkta önemli bir yere sahip olduğu öğrenilmiştir. Bölgenin bağcılığı hakkında yazılı kaynaklar yok denecek kadar azdır (Lafli, 2017: 30). Bundan dolayı çalışmanın konusunu oluşturan Üçbölük çevresi gibi Güney Paphlagonia'daki kırsal alanlarda tespit edilen şarap presleri, ezme hazneleri ve ağırlık taşları ile üzerlerindeki bağcılıkla ilgili tasvirler ve tarım aletleri, bölgede Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde üretim yapıldığının göstergesidir.

2017 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, Üçbölük'ün, Safranbolu ve çevresinin özellikle Roma ve Erken Bizans Dönemine ışık tutacak nitelikte zengin buluntulara sahip olduğunu göstermiştir. 19. yüzyıldan itibaren seyyahlar ile bilim insanlarının dikkatini çeken Üçbölük ile ilgili bilgileri daha çok Safranbolu hakkında hazırlanmış seyahat notları ile bilimsel çalışmalardan edinmekteyiz. Özellikle kaya mezarlarının incelendiği bu çalışmalarda Üçbölük'teki Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne ait buluntuların daha önce geniş kapsamlı ve bir bütün olarak ele alınmaması, yüzey araştırmaları kapsamında tespit edilen verilerin bir bütün olarak değerlendirmenin yararlı olacağını düşündürmüş ve ilk olarak bildiri kapsamında sunulan buluntular bir bütün olarak bu çalışmada ele alınmıştır.

Ayrıca Hirchfeld (1885), Leonhard (1915), Von Gall (1966), Belke (1996), Dökü (2008), Lafli ve Christof (2009, 2012) gibi araştırmacılar tarafından hazırlanan çalışmalarda özellikle bölgedeki anıtsal cephe kaya mezarlarının ele alındığı görülmüştür. Yüzey araştırmalarımız kapsamında Üçbölük'teki kaya mezarlarının Paphlagonia'nın anıtsal cephe kaya mezarlarından değil, basit cephe düzenlemesine sahip, yerel ustalar tarafından tasarlanmış kaya mezarlarından olduğu görülmüştür. Özellikle cephesinde asma dalı, üzüm salkımı, bağ bıçağı ve bağ çapası gibi kabartmaları olan kaya mezarları hem kronoloji sorunları hakkında hem de bölgenin sosyo-ekonomik yapısı ve dinsel inanışları hakkında bilgi vermesi açısından son derece önemlidir.

Üçbölük'teki kaya mezarlarını cephe düzenlemesi, kabartmaların ikonografisi ve arcosoliumların bulunduğu tek odalı plan düzenlemeleri açısından değerlendirildiğinde 2.-3. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür. Aynı zamanda Gökçebey, Üçburgu emporionunda bulunan 2.-3. yüzyıla tarihlendirilen sikkeler ile özellikle Kimistene'de 1.-4. yüzyıl arasına tarihlendirilen buluntuların yoğunluğu, bölgenin refah seviyesinin ve ticari faaliyetinin bu tarih aralığında yüksek olduğunu gösterir (Kaygusuz, 1983: 111-146; Cremer, 1992: 41-42; Belke, 1996: 232; Lafli, 2009: 59; Lafli ve Christof, 2012: 65-66, Abb. 33c, 33e; Yıldırım, 2017: 213-215). Bütün bu veriler Üçbölük çevresindeki kaya mezarlarının özellikle 2.-3. yüzyıl arasında yoğunlaşmasına açıklık getirmektedir.

Columella (MS. 4-70) Karadeniz'deki şarap üretiminin kölecilikle bağlantılı olduğunu yazmaktadır. Tarihte Paphlagonia ve Pontos'taki kentlerin önemli geçim kaynakları arasında balıkçılık, madencilik, kerestecilik, köle ticaretinin yanı sıra bağcılık da yer almaktadır (Lafli, 2009: 45-46; Lafli, 2017: 30). Karadeniz'in kuzeydeki Filyos/Tios ve Karadeniz Ereğlisi/Herakleia Pontike gibi sahil kentlerinde önemli şarap türlerinin bulunduğu tarihi kaynaklarda yazılıdır (Lafli, 2017: 30). Bu anlamda birçok kaya mezarı, pres ağırlık taşları, stel ve mozaik kompozisyonlarda bağcılık tasvirleri ile tarım aletlerini sıkça görmek mümkündür (Marek, 2003: 132-138, 160 Abb. 191, 209, 253; Lafli, 2009: 59; Lafli ve Christof, 2012: 65-66; Lafli, 2017: 45-53, Res. 6a-15).

Bölgedeki kaya mezarları ve arkeolojik kalıntılar üzerine incelemelerde bulunan araştırmacılar, Üçbölük çevresinde 2.-3. yüzyıllarda tarımsal faaliyetlerin yaygın olduğunu öne sürmektedir. Lafli ve Cremer, asma motifleri ve tarım aletlerini çoğunlukla mezarlardaki bireylerin meslekleri ve dini inanışlarıyla açıklanmaktadır (Lafli, 2009: 59; Lafli ve Christof, 2012: 65-66, Abb. 33c, 33e; Cremer, 1992: 41-42; Yıldırım, 2018: 332).

Paphlagonia'nın güney yerleşim alanlarında üretilen şarapların, kuzeydeki Karadeniz'e kıyısı olan Roma ve Bizans kentlerine ulaştırıldığı bilinmektedir (Karauğuz ve Özcan, 2010: 174; Gür, 2019: 20). Paphlagonia'da üretilen şarapların nehirler ve yollar vasıtasıyla diğer kentlere hatta ülkelere ihraç edildiği belirlenmiştir. Bu hususta Karadeniz'in güneyindeki Üçbölük gibi khoralarda üretilen şarapların yerel atölyelerde imal edilmiş amphoralar ya da şarap tulumlarıyla ticaretinin yapıldığı düşünülmektedir. Araştırmalarımız kapsamında Üçbölük çevresinde amphora ticaretine dair önemli bir üretim merkezine ait herhangi bir veri tespit edilememiş olması ticaret merkezlerine yapılan taşımacılığın şarap tulumlarıyla gerçekleştirilmiş olabileceğini gösterir. Kuzeydeki sahil kentlerinin ticaret alanları üzerine pek çok çalışma yapılmışken, Güney Karadeniz'in amphora ticareti konusunda günümüze kadar kapsamlı bir çalışma yapılmadığını ifade etmek mümkündür (Lafli, 2017: 31).

Üçbölük çevresinde üretilen şarapların, üretim fazlasını Paphlagonia ve yakın bölgelerdeki kentlere taşıdıkları bilinmektedir. Bu aşamada Üçbölük Köyü örneğinde Batı Karadeniz'de özellikle Güney Paphlagonia'daki yerel amphora üretim merkezilerinin konumu, bağlı oldukları kentler, üretim ve ticari kapasite, dolum ve boşaltım sahaları, Üçbölük gibi dağlık alanlarda üretilen şarapların ticaret aşamasında kullanılan amphoralara nasıl aktarıldığı, pazarlama süreci ve Filyos (Billaios) Nehri ile olan bağlantısı gibi çok önemli sorulara yanıt aranması gerekmektedir.

Bu bağlamda Üçbölük'ün üretim ve pazarlama sürecinde bağlı olduğu düşünülen Roma ve Erken Bizans kentlerinin bu dönemde ticarete önemli bir rol üstlendiği düşünülmektedir. Üçbölük bölgedeki önemli kentlerden biri olan Eskipazar/Hadrianoupolis'e 55 km, Safranbolu'ya ise 35 km mesafede yer almaktadır. Roma-Erken Bizans Dönemi'nde zorlu ulaşım koşulları göz önünde bulundurulduğunda Üçbölük çevresindeki üretim fazlası şarapların Eskipazar, Filyos, Amasra ve uzak bir ihtimalle Sinop sınırlarındaki liman kentlerine ulaştırıldığı düşünülmektedir.

Karadeniz'de yağışlı, sisli ve fırtınalı günlerin fazlalığı doğal limanlara olan ihtiyacı arttırmıştır (Işık, 2001: 1). Bu açıdan ele alındığında Kuzeybatı Karadeniz'deki Karadeniz Ereğlisi, Filyos ve Amasra gibi korunaklı liman yapıları ticari açıdan, Güney Paphlagonia'da üretilen ürünlerin pazarlanması konusunda öne çıkmaktadır. Bölgede bunlar gibi büyük limanların dışında Roma Dönemi ve sonrasında irili ufaklı birçok liman kenti inşa edilmiştir (De Grauw, 2016: 129-144). Karadeniz Ereğlisi, Filyos ve Amasra gibi büyük liman kentleri dışında birçok küçük liman kenti buna örnektir (Belke, 1996: 231; Drakoulis, 2012: 80, Fig.1). Üçbölük'ün bu bilgiler kapsamında özellikle nehir bağlantısı olan Filyos ile ticari ağının bulunduğu tahmin edilmektedir.

Üçbölük çevresindeki Roma ve Erken Bizans Dönemi kalıntıları, bölge sınırları içinde bir tapınak ya da kilisenin bulunma ihtimalini güçlü kılmaktadır. İncelemelerimiz sırasında Üçbölük'te günümüze ulaşan ve yeri bilinen herhangi bir tapınak tespit edilememiştir. Köyün kuzeyinde gerçekleştirilen incelemelerde kilise olabileceği düşünülen alanda ise yüzeyde somut bir mimari yapı kalıntısı tespit edilemediği için burada bir kilise kalıntısı olabileceği düşüncesine de şüpheyle yaklaşmak daha doğru olacaktır.

Üçbölük sınırları içinde bulunan özgün kaya mezarlarına sahip nekropol alanı bölgede önemli bir dini oluşumun yer aldığını gösterir. Üçbölük çevresindeki kaya mezarlarında sıkça betimlenen asma motifleri ve tarım aletlerinin Dionysos şenlikleriyle ilişkilendirmek kısmen doğru olacaktır. Çünkü bağbozumu törenlerinde Roma ve Bizans Dönemi'nde Dionysos adına düzenlenen şenlikler, büyük gösteriler eşliğinde gerçekleşmektedir (Erhat, 2002: 93; Lafli, 2017: 23). Dinsel anlamda Dionysos ile ilişkilendirilen şarap, bağ ve üzüm hasadı (Lafli, 2017: 22) ile bunlara ait tasvirler yöredeki üretime işarettir. Asmanın her sene yenilenen yapısı, bir anlamda Dionysos şenliklerinde de anlatıldığı gibi dönüşümsel süreç ile ilişkilendirilmektedir (Hamilton, 1992: 40-41; Cremer, 1992: 42).

Üçbölük'ün 300 m batısında, nekropolün merkezinde ve yerleşime hakim konumda büyük bir kaya yapısı yer almaktadır. Bu yapının batısındaki tekli figür, aynı zamanda burada sonradan inşa edilen şarap işliği ve daha sonradan eklenen iki haç motifi ile kullanılan alanın kutsallığıyla açıklanmaktadır. Buradaki tekli figürün yöredeki şarap ile ilişkilendirilerek Dionysos ya da diğer bir ihtimalle Eskipazar/Hadrianoupolis yakınlarındaki Akören'de bir evin duvarındaki yazıtta adı geçen Zeus Epikarpios olabileceği üzerinde durulmaktadır (Doublet, 1889: 310; Mendel, 1901: 24, 28; Marek, 1993: 125, 193-194; Şahin, 2001: 48). Zeus Epikarpios'un ürünlerin koruyucu tanrısı Karpos olarak tapınım gördüğü bilinir. Ancak figürün elinde yer alan üzüm salkımı Dionysos olma ihtimalini güçlendirmektedir (Şahin, 2001: 48). Ayrıca bölgede Zeus Kimistenos yazılı eserleri değerlendiren araştırmacılar yakın çevrede Zeus'a atfedilmiş tapınım alanlarının bulunduğunu ifade etmiştir (Mendel, 1901: 24, 28; Kaygusuz, 1983: 111-146).

Günümüzde Dereemail Köyü sınırlarında yer alan Kimistenos'ta Zeus adına atfedildiği öne sürülen büyük bir tapınağa ait stylobat ile çevreye dağılmış çok sayıda mimari plastik eser ve yazıt dikkat çekmektedir (Belke, 1996: 232; Kaygusuz, 1983: 111-146). Tapınak alanından tespit edilen yazıtlar arasında Zeus Kimistenos'a Proclus Oğlu Albus tarafından yapılmış bir sunuya ait adak yazıtı bulunmaktadır (Kaygusuz, 1983: 113-114). Yerleşimin baş ve koruyucu tanrısı olarak ifade edilen Zeus Kimistenos'un Üçbölük çevresinde de etkin bir tapınımına sahip olduğu öngörülmektedir. Tespit edilen yazıtların özellikle 1.-4. yüzyıl arasına tarihlendirilmesi, yerleşimin ve Üçbölük çevresindeki tarihsel verilerle tutarlılık göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu bilgiler ışığında Üçbölük'teki Kutsal Kaya Yapısı'nın batı cephesindeki tekli figürün Dionysos'a ait olabileceği gibi diğer bir ihtimalle Zeus Kimistenos ya da Zeus Epikarpios ile bağlantılı olabileceği de düşünülmektedir. Üçbölük'te Kutsal Kaya Yapısı'nın özel bir tapınım alanı olarak kullanıldığı dönem (2.-3. yüzyıl) sonrasında 5.-6. yüzyıllarda batı cephesinde yeni bir oluşum görülmektedir. Batı cephesinde betimlenen tekli figür bu yapının Geç Roma Dönemi'nde kutsal bir alan olarak kullanıldığını göstermesinin yanında bölgedeki üretimin verimini arttırmak düşüncesiyle Erken Bizans Dönemi'nde (5.-6. yüzyıl) betimlenen Malta haçları da, bu kullanımının devam ettiğini göstermektedir (Yıldırım ve Gür, 2019: 183-184).

Bağcılıkla uğraşanlar Sonbahar ve İlkbahar aylarında ekim yapar, İlkbaharda ise budama ve toprak bakımı gerçekleştirir. Sonbaharda müzik ve söylenen şarkılar eşliğinde gerçekleştirilen bağbozumu, zamanla dini ve sembolik bir ritüel haline gelmiştir. Bağbozumunda kullanılan orak formu bıçaklarla toplanan salkımlar, sepetlere doldurularak şarap preslerine ezilmek üzere

götürülmüştür. Üzüm suyunun yitirilmemesi için kullanılan pres ağırlık taşları ve ezme hazneleri bu dönemde büyük öneme sahip olmakla birlikte hasadın yapıldığı bağlara yakın yerde bulunması, maliyeti düşürmesi ve kaliteyi arttırması açısından son derece önemlidir (Lafli, 2017: 24). Üçbölük ile çevresindeki yerleşimlerde bulunarak kayıt altına alınan ezme tekneleri ile pres ağırlık taşları, bölgedeki üretimin somut delilidir.

Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde Anadolu'nun birçok yerinde şarap üretiminin gerçekleştiği bilinmektedir. Anadolu'daki amfora ticareti ve üretimi de bu doğrultuda gelişme göstermiştir (Decker, 2007: 235, 247, 253-254, 263). 9.-10. yüzyıllarda Bithynia'daki bazı sahil kentleri kaliteli şarap üretimiyle öne çıkmış ve şarap ticaretinden büyük gelir sağlamıştır (Lafli, 2017: 26). Bizans Dönemi'nde Anadolu'da bağcılık ve şarap üretiminin çoğunlukla manastırlarla kiliselerin denetiminde bulunduğu bilinmektedir (Decker, 2007: 235, 247, 253-254, 263; Lafli, 2017: 26). Paphlagonia'da Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde (Decker, 2007: 235, 247, 253-254, 263) güneydeki kırsal kentlerde üretilen şarapların bölgedeki büyük kentler ile kuzeydeki liman kentlerine taşındığı bilinmektedir. Üçbölük çevresinde çok sayıda bulunan şarap işlikleri ve pres ağırlık taşları, bölgede yerel bir üretimin olduğunu gösterir (Lafli, 2007: 26; Yıldırım, 2019: 513-529). Roma'da olduğu gibi Bizans Dönemi'nde de şarap büyük öneme sahiptir. Eski Ahit ve Yeni Ahit'te şarapla ilgili birçok metin yer almaktadır. Bunu Yeni Ahit'teki;

“Yemek sırasında İsa eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve öğrencilerine verdi. “Alın, yiyin” dedi, “Bu benim bedenimdir. Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine vererek, Hepiniz bundan için dedi. Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır. Size şunu söyleyeyim, Babam'ın egemenliğinde sizinle birlikte yenisini içeceğim o güne dek, asmanın bu ürününden bir daha içmeyeceğim” kutsal sözlerle açıklamak mümkündür (Matta, 26: 26-30).

İsa'nın bedenini ekmek, kanını ise asma suyu yani şarap olarak betimlemesi Hıristiyanlıkta şarabın büyük öneme sahip olarak birçok alanda üzüm ve asma dallarının bezenmesine yardımcı olmuştur (Lafli, 2017: 26). Safranbolu çevresinde özellikle 2.-6. yüzyıl arasına tarihlendirilen mimari plastik eserler, kaya mezarları, mozaik ve stellerdeki asma dalları ile üzüm salkımları, yörede üretilen şarapların göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde şarap üretimi konusunda önemli bir yere sahip olan Paphlagonia'nın güney yerleşimlerindeki kırsal ve büyük kentlerde üretilen şarapların, Paphlagonia'nın kuzeydeki liman kentlerine taşınarak buradan diğer ülkelere ihraç edildiği bilinmektedir. Üçbölük Köyü ve çevresindeki şarap işlikleri, bu alan çevresinde küçük bir üretim alanı olduğunu göstermektedir. Bu durum Drakoulis tarafından Paphlagonia haritalarında Episkoposluk khorası olarak tanımlanan Üçbölük'ün Erken Bizans Dönemi'ndeki sosyo-ekonomik konumunu düşündürmektedir (Drakoulis, 2012: 85, 87, Tab. 5).

Soğanlı Çayı ile Araç Çayı'nın birleşmesiyle Yenice Çayı'na bağlanan nehirlerin tarihte ticaret ağı ulaşımında kullanıldığı tahmin edilmektedir. Yenice'nin bağlandığı Gökçebey (Tefen) Üçburgu'da arkeolojik çalışmalar yapan araştırmacılar, bölgede 2.-6. yüzyıl arasına tarihlendirilen çok sayıda seramik ve sikke tespit etmiştir (Yıldırım, 2017: 214-215). Gökçebey emporionunda bulunan sikkelerin çoğunlukla 2. ve 3. yüzyıla tarihlendirilmesi, bu dönemde bölge ticaretinin çok güçlü olduğunu göstermektedir (Yıldırım, 2017: 213). Emporiondaki ticari yoğunluk için geçerli olan bu tarihlerin emporionu kullandığı düşünülen Üçbölük gibi kırsal yerleşim alanları içinde geçerli olduğunu ifade etmek yanlış olmamalıdır. Üçbölük ve civarındaki kaya mezarlarının bu tarihlerde özellikle yoğunlaşması bölgedeki bu tarihlerdeki yoğun ticari faaliyetlerin getirdiği göreceli ekonomik refahın

varlığına işaret etmektedir. Özellikle kaya mezarlarının cephesinde yer alan üzüm ile ilgili kabartmalar bu ekonomik faaliyetin türünü göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Uzun yıllar bölgede incelemelerde bulunan seyyah ve bilim insanları, Yenice, Gökçebey, Çaycuma ve Filyos hattında uzanan tarihi Filyos (Billaios) Nehri'nin Roma, Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde taşımacılık kapsamında kullanıldığını belirtmektedir (Ainsworth, 1855: 235-241; Yıldırım, 2017: 210-211). Araştırmalarımız sırasında tespit edilen veriler ve Gökçebey (Tefen) Üçburgu'da arkeolojik çalışmalar yapan bilim insanlarının yaptığı çalışmalar, buralara küçük yük gemilerinin yanaşarak gıda ürünleri ve şarapları yüklediği, buradan ise Filyos Limanı'na ulaştırdığı tespit edilmiştir. Hatta bu dönemde ticarete kullanılan ve olumsuz şartlar ya da hava koşulları nedeniyle battığı düşünülen birkaç batık gemi tespit edilmiş, gemilerin içindeki in-situ amphoralar ticaret ile açıklanmıştır (Yıldırım, 2017: 210-211). Arkeolojik araştırmalar 2. yüzyıldan itibaren Filyos'ta şarap ve zeytinyağı gibi birçok temel gıdanın ticaretinin yapıldığını göstermiştir. Filyos Limanı'nda tespit edilen batıklar ve in-situ buluntular bu ticari taşımacılığın göstergesidir (Yıldırım, Dandrow vd., 2018: 443; Gür, 2019: 275). Üçbölük örneğinde olduğu gibi Safranbolu çevresinde üretilen şarapların Araç Çayı ve Soğanlı Çayı vasıtasıyla Yenice Irmağı'nı kullanarak Gökçebey emporionuna ulaştırdıkları düşünülmektedir (Yıldırım, 2017b: 214-215). Emporionda özellikle 2.-3. yüzyıla tarihlendirilen sikkelerin yoğunluğu bölgenin bu tarihlerde ticarete aktif olarak kullanıldığını gösterir. Kadioğlu/Çaycuma'da müze kurtarma kazısı çalışmaları ile belgeleme işlemleri yapılan 3. yüzyıla ait villanın zemin döşeme mozaiklerinde bulunan üzüm salkımları, asma dalları ve yaprakları, Filyos/Tios'un Khorasında da üzüm üretiminin gerçekleştiğini gösterir (Lafli ve Christof, 2012: 12, Abb. 23 a-c). Bu araştırmalar, Güney Paphlagonia'daki ticari tarım ürünlerinin Gökçebey (Üçburgu) ve Filyos Limanı'na nehir ulaşım ağı ile taşındığını göstermektedir. Ayrıca Güney Paphlagonia'daki birçok tarım ürününün de karayolu ulaşımı ile diğer kentlere aktarıldığı tahmin edilir. Özellikle Safranbolu'yu Karadeniz liman kentleri ve önemli yerleşim alanlarına bağlayan tipik taş döşeli yollar ve yazıtlar Roma-Erken Bizans Dönemi'ne (2.-4. yüzyıl) tarihlendirilmektedir (French, 2013: 81). Bu bilgiler ışığında nehir taşımacılığının dışında kentler arasında uzanan kara yollarının da ticari ulaşım ağında önemli yere sahip olduğu bilinmektedir.

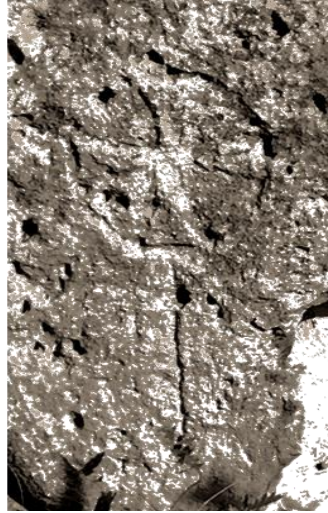
Uzun yıllar ticarete kullanıldığı belirlenen Filyos Nehri zamanla önemini yitirmiş, debisi dolarak ulaşım güzergahı olmaktan çıkmıştır (Fowler, 1902: 351; Bryer ve Winfield, 1985: 4-5, 67, 69-70; Gür, 2019: 271). Günümüzde debisi dolarak ulaşımı imkânsız hale gelen Filyos Nehri'ni, günümüz koşullarıyla değerlendirmenin doğru olmayacağı düşünülmektedir (Resim 8).

Resim 8. Filyos (Billaios) Nehri (Şahin Yıldırım ve Durmuş Gür Arşivi, 2012)

Drakoulis tarafından Episkoposluk Khorası olarak değerlendirilen Üçbölük Köyü'nün (Drakoulis, 2012: 87, Tab. 5) yaklaşık 250 m kuzeyinde, 1950'li yıllara kadar kısmen temelleri görüldüğü ifade edilen bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Yerleşim alanına hakim küçük bir tepe üzerindeki alanda 2017 yılında gerçekleştirilen incelemelerde Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen çok sayıda çatı kiremidi, tuğla parçaları, kesme taş, moloz taş ve sıva kalıntıları tespit edilmiştir.

Erken Bizans Dönemi'nde önemli bir şarap üretim alanı ve bağcılık merkezi olarak tanımlanan Güney Paphlagonia'da birçok kilise inşa edilmiştir. Roma Dönemi'nde tapınakların denetiminde bulunan şarap üretiminin (Terpoy, 2018: 279), Erken Bizans Dönemi ile birlikte kiliselerin kontrolüne geçtiği bilinmektedir. Üçbölük köyünün de içinde bulunduğu Güney Paphlagonia'da şarap üretiminin kırsal kesimlerde küçük kiliseler, büyük yerleşim alanlarında ise piskoposluk kiliseleri aracılığıyla kontrol altında tutulduğu tahmin edilmektedir. Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde khora olarak tanımlanan Üçbölük ve çevresindeki kaya mezarları, şarap işlikleri ile mimari plastik eserler göz önünde bulundurulduğunda yerleşim alanı ya da çevresinde küçük bir dini yapının bulunma ihtimalini düşündürmektedir. Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde şarap üretim alanı olan Üçbölük'ün, Dionysos şenlikleri kapsamında büyük öneme sahip olduğu tahmin edilir. Köyün 300 m batısında bulunan kutsal kaya yapısının (Yıldırım ve Gür, 2019: 183-184), batı cephesindeki figür ve haçlar⁶, özellikle Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde (5.-6. yüzyılda) üretim alanlarında verimliliği arttırmak için yapılan dini uygulamaları hatırlatmaktadır (Resim 9).

Resim 9. Üçbölük Köyü, Kutsal Kaya Yapısı, Batı Cephesindeki Malta Haçı, 2017

Haç, Tanrı'nın dini ve dünyevi sembolü olarak kabul edilmektedir (Podskalsky, 1991: 550). Hıristiyanlar tarafından yaşamın büyük bölümüne dahil edilen haç, zamanla tüm halkın yaşamının parçası haline gelmiştir. Kiliseler, mezarlıklar, dini yapılar, evlerin sunakları, köprüler, tehlikeli geçitler, özel yapılar ya da kıyafetler gibi hayatın birçok alanında betimlenmiştir (Karpozilos ve Cutler, 1991: 550). II. İznik Konsili'nde alınan bir karar doğrultusunda haçların sadece kiliseler ve kutsal alanlarda yer alması gerektiği kararlaştırılmıştır (Karpozilos ve Cutler, 1991: 550-551). Nehir kıyısı, üzüm bağları, ekili alanlar ve kötü ruhlardan arındırılan yerlerde şeytani güçlere karşı korunmak için haçlar tasvir edilerek dini önlemler alınmıştır (Karpozilos ve Cutler, 1991: 551). Bu gibi bilgiler ışığında,

⁶ 5.-6. yüzyıllara tarihlendirilen Malta Haçı'nın benzerleri için bkz.; (Spitzing, 1989: 202; Ramsay ve Bell, 1909: Fig. 89-No12, Fig. 132-No: 33, Fig. 147-No:34, Fig. 154-No: 35a, Fig. 211f, Fig. 234a, Fig. 244b, Fig. 321abc, Fig. 362, Fig. 378-379; Belke, 1996: Taf. 122; Arslan, 2014: 47, Resim 44, Kat. No.: 38, 103-104, 110-111; Lafli, 2017:).

Üçbölük'teki kutsal kaya yapısının batı cephesine haçlar tasvir edilerek kötü ruhların kovulmasının yanında üzüm üretiminde verimin arttırılmaya çalışıldığı anlaşılmıştır.

Bölgede 2.-3. yüzyıl ile 8. yüzyıl arasına tarihlendirilen; kaya mezarları, mimari plastik eserler, steller ve zemin döşeme mozaiklerindeki bağcılık tasvirleri, Üçbölük ve yakın çevresinde önemli şarap üretim alanlarının bulunduğunu göstermektedir (Cumalioğlu, 2011: 245, 273, Kat. No. 168, 196; Lafli, 2017: 47, Res. 7; Yıldırım, 2018: 325-344). Üçbölük çevresini kırsal yerleşim alanı ve şarap üretim merkezi olarak tanımlamak eldeki veriler ışığında kısmen de olsa mümkündür. Üçbölük, Safranbolu, Hacılarobası, Eskipazar çevresindeki mozaik, pres ağırlık taşları, bağcılıkta kullanılan tarım aletleri ile asma dalı-yaprak tasvirleri, Güney Paphlagonia'daki (özellikle *Soğanlı Vadisi ve Safranbolu çevresinde*) üretimin yoğunluğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Bu konu kapsamında Safranbolu'daki üçgen alınlıklı mezar steli üzerindeki asma dalları ve tarım aletleri (2.-3. yüzyıl) (Belke, 1996: Abb. 105), Eskipazar Köyceğiz'de 3. yüzyıla tarihlendirilen mezar taşı üzerindeki bağ bıçağı ve asma dalı (Lafli ve Christof, 2012: Abb. 33 c, 33 e; Lafli, 2017: 45-46, Res. 6a-b), Eskipazar Örenarkası'ndaki sekizgen burgu ağırlık taşı üzerindeki bağcılıkla ilgili betimlemeler (Lafli, 2017: 49, Res. 10), Kastamonu Pompeiopolis/Taşköprü'de tespit edilerek Kastamonu Müzesi'ne götürülen stel üzerindeki bağcılıkla ilgili tarım aletleri ve asma dalları (Lafli ve Christof, 2012: 65-66, Abb. 33 f), Eskipazar Kilise B Yapısı'nda 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen üzüm sepeti tasviri (Lafli, 2017: 47, Res. 7), Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde Safranbolu yakın çevresinde yaygın bir şarap üretimi olduğunu kanıtlamaktadır. Bu ve bunun gibi araştırma konularının dışında cevap aranacak diğer önemli bir konu ise Üçbölük'ün de dahil olduğu Paphlagonia'nın güney kesimlerindeki kırsal alanlarda, görülen Erken Bizans Dönemi dini yapılaşması konusudur.

Birçok dini yapıya sahip yerel halklar ile paganların Erken Bizans Dönemi'nde Paphlagonia çevresinde etkin bir tapınımına sahip olduğu bilinmektedir (Lequenne, 1991: 166; Gür, 2019: 40; Marek, 2003: 121-122; Kaçar, 2008: 205). 249-251 arasında Daclar'ın zulüm ve baskısı sonucu ortaya çıkan Novatianlar, uzun yıllar Hıristiyanların saldırılarına karşı direnmiştir. Novatianlar Roma dünyasında tanınmış ve 5. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüşlerdir.

Bu dönemde Bolu çevresinde ve Paphlagonia kentlerinde yaşamlarını sürdürdükleri bilinmektedir (Kaçar, 2008: 205). Bolu çevresinde Erken Bizans Dönemi'nde önemli bir güce sahip olan Novatianlar gibi küçük etnik grupların Üçbölük çevresinde etkili olamadığı tahmin edilir. Çünkü Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nde bölgenin üretimi ve ticaretinde etkin bir güce sahip olan Eskipazar/Hadrianoupolis ya da Sora'nın Üçbölük gibi khora yerleşimlerinde baskın bir dini güce sahip olduğu düşünülmektedir. Güney Paphlagonia'da yer alan birçok küçük kent ve kırsal yerleşim alanını, Erken Bizans Dönemi kapsamında bu bilgiler ışığında yeniden değerlendirmek gerekir. Üçbölük çevresinde günümüze kadar teolojik bir araştırma gerçekleştirilmemiş olması bu sorunun yanıtsız kalmasına neden olmuştur. Yerleşim alanında tespit edilen mimari plastik eserlerle ilgili incelemelerimiz hala devam etmektedir. Ayrıca Erken Bizans Dönemi yerleşim kalıntılarının dışında bölgede 10.-12. yüzyıla kadar kullanıldığı belirlenen Kimestene (Kan-Şahin, 2019: 29-30) gibi Üçbölük çevresinde de yerleşim izleri aranmaya devam edilmektedir. Tüm bu araştırmalarımız kapsamında Roma Dönemi'nde özellikle kırsal yerleşim alanı ve nekropol olarak kullanılan Üçbölük'ün, 2.-3. yüzyılda gelişme gösterdiği, Erken Bizans Dönemi ile birlikte özellikle 5.-6. yüzyıllarda ise Eskipazar/Hadrianoupolis veya Sora'nın khorası olarak şarap üretim alanı ve kırsal küçük bir köy haline geldiği düşünülmektedir. Erken Bizans Dönemi'nde bölgedeki Piskoposluk merkezleri arasında gösterilen Hadrianoupolis'in adı *Hierocles'in Synecdemus'u*, *Notitia Dignitatum* ve *Notitiae Episcopatum'da* geçmektedir (Kan-Şahin, 2019: 18-19). Kilise kayıtları ve arşiv araştırmalarında, adı

hakkında herhangi bir veri tespit edilemeyen Üçbölük Köyü'nü, Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde Eskipazar/Hadrianoupolis'in ya da Sora'nın Khorası olarak yorumlamak günümüz araştırmaları çerçevesinde mümkündür (Gür ve Yıldırım, 2017: 757-780). Kilise kayıtları ve araştırmacıların görüşlerini göz önünde bulunduran Drakoulis tarafından hazırlanan haritalar ile kırsal yerleşim alanlarının listelerinde, kenti yakın dönemden itibaren Episkoposluk Khorası olarak tanımlayan araştırmacıların görüşleri doğrultusunda değerlendirmek daha doğru olacaktır (Drakoulis, 2012: 85, 87, Tab. 5). Devam eden çalışmalarımız kapsamında tespit edilecek daha kapsamlı veriler, her geçen gün yanıtlanmaya açık olan soruların cevap bulacağını göstermektedir.

Kaynakça

Aksoy, Y. (2005). *Karabük İli Yerleşim Alanının Jeolojik İncelemesi ve Olası Yerleşim Alanlarının Belirlenmesi*, Karaelmas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Zonguldak.

Arslan, Aytuğ (2014). *Konya Çevresi Bizans Dönemi Mimari Plastiği*. Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir.

Belke, Klaus (1996). *Paphlagonien und Honorias*, Tabula Imperii Byzantini Band 9. Vienn: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Bryer, Anthony & Winfield, David (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, *Dumbarton Oaks Studies*, S: 20, Washington.

Cremer, M. (1992). *Hellenistisch-Römische Grabstelen im Nordwestlichen Kleinasien II. Bithynien*. Asia Minor Studien 4/2. Bonn.

Cumaloğlu, Aslı (2011). *Hadrianoupolis ve Çevresi Geç Antik-Erken Bizans Mimari Plastik Örnekleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

Çelgin, V. (1990). *Termessos Kenti Nekropollerini*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.

Decker, Michael (2007). "Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.: 61. 217-267.

De Graauw (2016). "Catalogue of Potential Ancient Ports in the Black Sea Catalogue Des Abris et Ports Antiques Potentiels en Mer Noire", *Mediterranee*, No: 126. 129-144.

Doublet, Georges (1889). "Inscriptions de Paphlagonie", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Volume: 13. 293-319.

Dökü, Eray (2008). *Paphlagonia Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Antalya.

Drakoulis, Dimitris P. (2012). Regional Transformations and The Settlement Network of The Coastal Pontic Provinces in the Early Byzantine Period. *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity Aspects of Archaeology and Ancient History* (Edit.: Gocha R. Tsetsckhadze). BAR International Series 2432. 79-95.

Erhat, Azra (2002). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi kitabevi.

Fowler, Harold N. (1902). Archaeological News (Notes on Recent Excavations and Discoveries; Other News). *American Journal of Archaeology*, Vol. 6. No. 3 (Jul.-Sep.). America: Archaeological Institute. 343-385.

French, D. H. (2013). Roman Roads and Milestones of Asia Minor. *Vol. 3 Milestones Fasc. 3.4 Pontus et Bithynia (with Northern Galatia)*. Ankara: British Institute at Ankara Electronic Monograph 4.

Hierschfeld, G. (1885). *Paphlagonische Felsengäber*. Berlin.

Gökoğlu, Ahmet (1952). *Paphlagonia, Kastamonu, Sinop, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve Civarı Gayrimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Kastamonu.

Gür, Durmuş & Yıldırım, Yaşar Serkal (2017). Paphlagonia Bölgesi'nde Geç Antik ve Erken Bizans Yerleşimi: Sora. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(3). Karabük: 757-780.

Gür, Durmuş. (2019). *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara.

Işık, Adem (2001). *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaçar, Turhan (2008). Early Christianity in the Black Sea: An Examination of the Literary Evidence. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü-Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri*, VII. (Edit.: Meltem Doğan-Alparslan, Metin Alparslan, Hasan Peker ve Y. Gürkan Ergin), İstanbul. 197-215.

Kan-Şahin, Gülseren (2019). Bir Anadolu Eyaleti Olarak Honorias. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz, Sayı: 27. 11-42.

Karauğuz, G., Akış, A., & Kunt, H. İ. (2010). *Zonguldak Bölgesi Arkeoloji Eskiçağ Tarihi ve Coğrafya Araştırmaları: Arkeolojik Yerleşmeler, Kalıntılar, Buluntular ile Kdz. Ereğli ve Amasra Arkeoloji Müzesi'nden Bazı Eserler*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Karpozilos, Apostolos & Cutler, Anthony. (1991). Cross-The Cross in Everyday Life. *Dictionary of Byzantium*, Vol. I-III. Oxford: Oxford University Press. 550-551.

Kaygusuz, İsmail (1983). Kimistene'den Yazıtlar. *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 26/2. 111-146.

Kortanoğlu, Eser (2006). *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Lafli, Ergün & Christof, Eva (2012). *Hadrianopolis I Inschriften aus Paphlagonia*. Oxford.

Lafli, Ergün (2017). Antik Helen ve Roma Dönemlerinde Anadolu'da Bağcılık ve Şarapçılık. *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri* (Edit.: Ertekin Akpınar Ekrem Tükenmez). İzmir: Dinç Ofset Matbaa. 19-56.

Lequenne, Fernard (1991). *Galat'lar (Çeviren: Suzan Albek)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Leonhard, Richard (1915). *Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nordlichen Kleinasien*. Berlin.

Marek, Christian (1993). *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*. Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul Istanbul Forschungen Band 39. Ernst Wasmuth Verlag Tübingen.

Marek, Christian (2003). *Pontus et Bithynia: Die Römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*. Mainz: Philipp von Zabern.

Mendel, Gustave (1901). Inscriptions de Bithynia, *Bulletin de Correspondance Hellénique*. Volume 25. 5-92.

- Podskalsky, Gerhard (1991). Cross-Theology of the Cross. *Dictionary of Byzantium, I-III*. Oxford: Oxford University Press. 549-550.
- Ramsay, W. M. ve Bell, Gertrude (1909). *The Thousand and One Churches*. London: Hodder and Stoughton.
- Spitzing, Günter (1989). *Lexikon Byzantinisch-Christlicher Symbole*. München: Diederichs.
- Şahin, Nuran (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*. İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Terpoy, Kristina (2018). *Mountain and Sea: Settlement and Economy in Late Antique Lycia, Isauria and North Central Anatolia*, Lincoln College (DPhil History).
- Umar, Bilge (2007). *Paphlagonia*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Baskı Tesisleri.
- Von Gall, Hubertus (1966). *Die Paphlagonischen Felsgräber*, İstanbuler Mitteilungen, Beiheft 1. Tübingen by Wasmuth.
- Waelkens, Marc (1986). *Die Kleinasiatischen Türsteine: Typologische und Epigraphische Untersuchungen der Kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Mainz.
- Yıldırım, Şahin (2017). Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Bir Şeyi Olmayan Kent. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (Edit.: İlker Alp), Cilt: 7, Sayı: 14. Edirne: Trakya Üniversitesi. 206-242.
- Yıldırım, Ş., Dandrow, E., Williams, L., Bora, A., & Sinelli, P. (2018). Tios-Tieion 2017 Yılı Kazı Çalışmaları, 40. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt. 3. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 437-448.
- Yıldırım, Yaşar Serkal. (2018). Üçbölük (Ilbarit) Köyü'ndeki Asma Motifli Kaya Mezarları Üzerine Bir Değerlendirme, *International Congress on Social Sciences IV International Congress on Academic and Applied Sciences International Language Education and Teaching Symposium IV Full Text and Abstract Book (Proceedings)*. (Edit.: Dr. Burcu Yüksel Assoc. Prof. Dr. Yusuf Avcı Assist. Prof. Dr. Serhat Küçük). Romania: Valahia University Press. 325-344.
- Yıldırım, Yaşar Serkal. (2019). 2017 Yılı Karabük İli ve İlçeleri Roma ve Bizans Dönemi Yüzey Araştırması. 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Cilt.3, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 513-529.
- Yıldırım, Yaşar Serkal & Gür, Durmuş (2019). Safranbolu Üçbölük (Ilbarit) Köyü'ndeki Figürlü ve Haç Tasvirli Kaya Yapısı. 23. *Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. Edirne. 183-184.